

برنامه‌های توسعه و ضرورت بهسازی خانه‌های روستایی

دکتر حسین افراخته (دانشگاه سیستان و بلوچستان)

مقدمه:

یکی از اهداف اساسی توسعه، تأمین نیازها و خواستهایی است که منجر به بهبود کیفیت زندگی و بهزیستی اجتماعی مردم می‌شود؛ و یکی از مهمترین این نیازها، مسکن و محیط زیست مناسب است. بر خوردهاری از مسکن مناسب حق مسلم اجتماعی افراد می‌باشد^(۱). مقاله حاضر با تکیه بر مطالعه موردی روستاهای پایکوهی غرب گیلان بر آن است که نشان دهد، مسکن بومی و معماری محلی ناحیه فوق تا چه اندازه با نیازها و خواسته‌های ساکنان و دستیابی به توسعه متوازن هماهنگی دارد. برای این منظور ابتدا موازین و شرایط مسکن مناسب از نظر می‌گذرد. آنگاه این موازین در مسکن روستایی مذکور مورد بررسی قرار می‌گیرد. در پایان ضمن نتیجه گیری، پیشنهاداتی مطرح می‌گردد.

فرضیه تحقیق:

ساکن سنتی معماری بومی ناحیه روستایی پایکوههای غربی گیلان با نیازها و خواسته‌های جسمی، روانی، بهداشتی و سلامتی ساکنانش هماهنگی ندارد.

روش تحقیق:

تألیف مقاله با استفاده از روشهای کتابخانه‌ای و میدانی صورت گرفته است. معرفی موازین و شرایط مسکن مناسب با مراجعه به منابع موجود در ادبیات توسعه به دست آمده و برای درک ویژگیهای مسکن ناحیه روستایی کوهپایه‌های غرب گیلان از ناحیه تالش در شمال تا ناحیه شفت در جنوب با نمونه گیری خوشه‌ای، ۴۷ خانه از نزدیک مورد بررسی قرار گرفت و فرم مربوط به خانه‌ها از نظر شکل خانه و ضمایم آن، قدمت بنا، مصالح ساختمانی، فضای نورگیری و تهویه، وسایل گرمایش و تأسیسات و نیز تعداد

ساکنان هراتاق با مراجعه مستقیم به خانواده‌ها تکمیل شد. آنگاه شرایط و ویژگیهای موجود با شرایط و ویژگیهای مسکن مناسب مقایسه و هماهنگی یا عدم هماهنگی آنها مورد بررسی قرار گرفته است.

موازین و شرایط مسکن از نظر توسعه:

چون یکی از اهداف توسعه، تأمین شرایط مناسب برای سلامتی جسمی و روانی و جلوگیری از بیماری (بهداشت) می‌باشد خانه سازی و بهداشت مسکن را جزء برنامه‌های سالم سازی محیط قرار می‌دهند.

از نظر بهداشتی، موازین و شرایط مسکن را می‌توان در چهار عنوان خلاصه کرد:

۱- تأمین احتیاجات اساسی جسمی شامل:

تهویه و تنظیم دما: در منازل مطلوب، حفظ درجه حرارت و تنظیم آن کاملاً میسر است. گرم کردن زیاد از حد اتاق در زمستان، کار صحیحی نیست تا لزوم باز کردن درب اتاق یا پنجره را پیش آورد. تبادل هوای اتاق لازم است وگرنه موجب آلودگی هوای اتاق گردد.

تابش نور خورشید: در فصل زمستان نور باید به داخل اتاق بتابد. برای این کار لازم است، نسبت سطح پنجره‌ها به کف اتاق در عرض جغرافیایی شمال ایران حداقل ۱۵٪ باشد.^(۲)

وسعت کافی: اگر بین دو رختخواب یا دو تختخواب کمتر از یک متر فاصله باشد، امکان انتشار بیماریهای مسری وجود دارد.^(۳)

۲- تأمین احتیاجات اساسی روانی:

کمال مطلوب آن است که برای هر نفر یا حداکثر دو نفر یک اتاق در اختیار باشد. دختران و پسران بزرگتر از ۸ سال نباید دارای اتاق خواب مشترک باشند، به عقیده روانشناسان، کودک بالاتر از دو سال نباید در اتاق خواب پدر و مادر بخواند.^(۴)

۳- تأمین راحتی و نظافت :

برای نظافت شخصی باید آب سالم و به مقدار کافی در دسترس باشد. پاکیزگی دستها نقش مهمی در جلوگیری از بیماریها دارد. پاکسی و نظافت خود عاملی برای رشد روحیه خوب می باشد. اگر آب در داخل خانه تأمین نگردد، بدهی است که به مقدار کافی مورد استفاده واقع نخواهد شد از این رو برای تأمین نظافت و حفظ سلامت و راحتی باید آب سالم و به مقدار کافی مستقیماً در منزل تهیه شود. حدود ۷۵ لیتر آب برای هر نفر در روز لازم است^(۵). خانه باید دارای دستشویی و ظرفشویی مناسب باشد. ارتفاع ظرفشویی از کف آشپزخانه باید ۶۰ سانتی متر باشد. ساختمان خانه باید به گونه ای باشد که به آسانی رفت و روب شود و درزها قابل پوشاندن باشد تا از نفوذ موش و حشرات در امان باشد. دستشویی بهداشتی از ضروریات یک خانه مناسب است.

۴- جلوگیری از سوانح :

خانه باید از نظر مصالح ساختمانی مقاوم باشد. احتمال آتش سوزی امکان باید به حداقل کاهش یافته و خطر پرت شدن انسان از گوشه و کنار و زوایای خانه ها موجود نباشد.

ویژگیهای خانه های روستایی مورد مطالعه :

خانه های روستایی کوهپایه ای گیلان دو طبقه ای و با استفاده از چوب ساخته شده است. فضای بین چوبها با کاهگل پر می شود. در طبقه اول یک یا دو اتاق وجود دارد که از پیرامون به چند طویلۀ دام محدود می گردد. طبقه دوم درست روی اتاقهای پایین قرار دارد ولی روی طویلۀها را فضایی باز، دارای ستونهای عمودی چوبی به نام «تلمار»^(۶) تشکیل می دهد. دو طبقه به وسیله یک پلکان چوبی با شیب حدود ۵۰ درجه و به ارتفاع حدود پنج متر به یکدیگر مرتبط می گردد. در قسمت ورودی به اتاقهای پایین ابتدا فضایی به نام «تجر»^(۷) وجود دارد که از داخل آن پلکان به طبقه بالا مرتبط می شود. منافذ دایره ای به قطر حدود ۳۰ سانتیمتر به اتاقها نور می رساند. کف اتاقهای «تجر» و «تلاز» را گل مالی می کنند. ابعاد اتاقها در حدود ۳×۳ متر است. سقف شیب دار خانه ها از گالی پوشانده می شود. این گونه خانه ها در نمونه مورد بررسی ۳۴٪ مساکن را تشکیل می دهد.

در خانه هایی که مورد بازسازی قرار گرفته است، فضای تورگیری اتاقهای طبقه بالا به پنجره کوچکی به ابعاد حدود ۵۰×۶۰ سانتیمتر ارتفاع یافته، پوشش بام آنها را ورقه های شبروانی تشکیل می دهد و یا طویلۀ دامها از ساختمان مسکونی مستقل گردیده و به گوشه ای از فضای مسکونی نقل مکان کرده است. خانه های باز سازی شده ۴۲٪ خانه های مورد مطالعه را تشکیل داده است.

خانه های جدید به این شکل بنا می شوند که ابعاد اتاقهای طبقه بالاتر بزرگتر شده است و «تلاز» حذف می گردد و یا به حداقل مقدار (به ابعاد ۲×۱ متر) کاهش می یابد. تعدادی نیز یک طبقه ساخته شده اند که در واقع مقیاس خانه را از نظر ارتفاع کاهش داده اند. جدول شماره ۱ خانه ها را بر حسب قدمت آنها نشان می دهند.

جدول شماره ۱ : توزیع خانه های مورد مطالعه بر اساس تاریخ

احداث بنا

انواع خانه ها	تعداد	درصد
بازسازی شده	۲۰	۴۲/۵
جدید	۱۱	۲۳/۵
قدیم	۱۶	۳۴
جمع	۴۷	۱۰۰

منبع: بررسی محلی

جدول شماره ۲، توزیع خانه ها را بر حسب تعداد طبقات آنها نشان می دهد.

جدول شماره ۲: توزیع خانه های مورد مطالعه براساس تعداد طبقات

نوع خانه	تعداد	درصد
یک طبقه	۵	۱۰/۶
دوطبقه	۴۲	۸۹/۴
جمع	۴۷	۱۰۰

منبع: بررسی محلی

خانه های آجری با سبک شهری نیز ۳/۴ درصد خانه های مورد مطالعه را تشکیل می دهد (جدول شماره ۳).

جدول شماره ۳: توزیع خانه های مورد مطالعه براساس مصالح ساختمانی

نوع مصالح ساختمانی خانه	تعداد	درصد
چوبی و گلی	۴۵	۹۵/۷
آجری	۲	۴/۳
جمع	۴۷	۱۰۰

منبع: بررسی محلی

هماهنگی خانه ها با موازین و شرایط مسکن مناسب :

۱- تأمین احتیاجات اساسی جسمی

در این خانه ها افراد به طور سنتی و براساس نیاز جهت مقابله با گرمای تابستان از اتاقهای طبقه دوم و «تلاز» استفاده می کنند و در فصل زمستان به اتاقهای طبقه پایین پناه می برند. در فصل زمستان وسایل گرم کننده منزل اغلب بخاری هیزمی و چراغ نفتی می باشد (جدول شماره ۴).

جدول شماره ۴: توزیع مساکن براساس وسایل گرمازا

نوع وسایل گرمازا	تعداد	درصد
آتش هیزم	۱	۲/۱
چراغ نفتی	۲۰	۴۲/۵
بخاری هیزمی	۲۴	۵۱/۲
بخاری نفتی	۲	۴/۲
جمع	۴۷	۱۰۰

منبع: بررسی محلی

چون اغلب اتاقها فاقد پنجره هستند، در صورت روشن کردن چراغ و بخاری اتاقها به شدت گرم می شوند و در صورت خاموش کردن آنها یا باز

فصل زمستان به دلیل اینکه گرم کردن چنین منازلی به آسانی میسر نمی‌باشد، در هر اتاق باید بطور متوسط $4/34$ نفر با انحراف معیار $1/9$ زندگی کنند. چنین تراکمی نمی‌تواند متناسب نیازهای روانی و روحی مردمی باشد که باید با ترکیب جنسی و سنی متفاوت تا کارگر، از پیر گرفته تا جوان در آن زندگی کنند، موارد فراوانی از نابسامانیهای ناشی این وضعیت قابل مشاهده است.

۳- تأمین راحتی و نظافت:

هیچ یک از خانه‌ها دارای آشپزخانه و ظرفشویی نمی‌باشد و پخت و پز در داخل اتاق صورت می‌گیرد. شستشو در کنار جاده یا در کنار رودخانه صورت می‌گیرد که با توجه به بارندگیهای مداوم ناحیه، آلوده بودن آب رودها و سرمای زمستان مشکلات فراوانی در بر دارد.

هیچ یک از خانه‌ها آب، دستشویی و حمام در داخل خود ندارند. توالت‌های محقر و غیر بهداشتی در محوطه خانه وجود دارد که درب آن را اغلب با تکه‌ای گونی می‌پوشانند. شستشوی دستها با مواد پاک‌کننده (صابون و...) پس از استفاده از توالت مرسوم نیست. حمل آب به توالت کاری دشوار است. در سرمای زمستان و در شرایط بارندگی مداوم، استفاده از آب رودخانه به منظور شستشوی دست میسر نیست.

جایگاه نگهداری دام، متصل به اتاقهای مسکونی، گذشته از اینکه تهنیه اتاق را مختل می‌سازد، اتاقها را بطور غیر مستقیم در معرض آلودگی‌ها قرار می‌دهد.

$97/8$ درصد خانه‌ها با توجه به ترکیب گلی که در کف اتاقها مورد استفاده قرار گرفته، قابل شستشو نمی‌باشد. پوشاندن درزها میسر نیست در نتیجه دارای انواع حشرات و موش و سوسک می‌باشد. در بعضی از خانه‌ها جهت مبارزه با موش، گریه نگهداری می‌شود. (۸)

درفصل تابستان اگر چه فضای کافی برای استراحت خانوار در اختیار می‌باشد، اما در فضای باز «تلاز» مهار حشرات و پشه‌ها میسر نیست و نمی‌توان در درفضای باز لحظه‌ای آرامید و درد نیش مگس و پشه کمتر از رنج تراکم زمستانی اتاق نمی‌باشد.

در نتیجه، فقدان بهداشت سبب شده است که سرماخوردگی و آنفولانزا، در فصل زمستان پدیده‌ای معمول و رایج باشد. در 15 درصد خانواده‌ها افراد آشکارا دچار روماتیسم هستند. ضعف و کم‌خونیهای ناشی از امراض انگلی به فراوانی شایع است و همانطور که می‌دانیم از نظر علمی یکی از مهمترین راههای سرایت این بیماری، توالت‌های غیربهداشتی می‌باشد.

۴- جلوگیری از سوانح:

خانه‌های مورد بررسی با توجه به اسکلت چوبی و کاهگل مورد استفاده در آنها از نظر سوانح چون زمین لرزه تقریباً در امان هستند چنانکه در زلزله مهیب سال 1369 ، خسارت وارده اندک بود.

مواردی که ساقه‌های برنج پوشش باهما را تشکیل می‌دهد، خطر آتش سوزی بیشتر است. تبدیل گالی به ورقه‌های شیروانی، خطر آتش

کردن درب، اتاق به شدت سرد می‌شود که تغییر ناگهانی دما، زمینه ساز بیماریهایی چون سرماخوردگی برای ساکنان می‌گردد.

از نظر تهنیه، مساکن فاقد پنجره مناسب می‌باشد. به علاوه اغلب موارد جایگاه دام و ابزارآلات کشاورزی به مساکن انسانی متصل است (جدول شماره ۵). این امر نه تنها تهنیه اتاقهای مسکونی زمستانی را با مشکل مواجه می‌سازد، بلکه از نظر بهداشتی نیز مشکلاتی ایجاد می‌کند که از آن سخن گفته خواهد شد.

جدول شماره ۵: توزیع مساکن براساس طرز قرارگیری آنها نسبت به جایگاه دام و ابزار آلات کشاورزی

نوع مساکن	تعداد	درصد
مستقل	۲۸	۵۹/۵
متصل	۱۹	۴۰/۵
جمع	۴۷	۱۰۰

منبع: بررسی محلی

از نظر نورگیری درصد بالایی از مساکن دارای نورگیری نا مطلوب هستند زیرا اتاقهای مسکونی، بخصوص اتاقهای مورد استفاده فصل زمستان، توسط طویله و «تجر» محاط شده و نور به آنها نمی‌رسد. خانه‌های اصلاح شده تا حدی از نور خورشید منتفع می‌شوند. اما به هیچ وجه مطابق استانداردهای معمول که سطح پنجره باید 15 درصد سطح کف اتاق باشد، نیست. در مجموع فضای نورگیری روزنه‌ای بیش نیست که در محیط همیشه ابری ناحیه، مولد بیماریهای مختلف می‌باشد. جدول شماره ۶ مساکن را برحسب چگونگی نورگیری نشان می‌دهد.

جدول شماره ۶: توزیع مساکن بر حسب چگونگی نورگیری

نوع نورگیری	تعداد	درصد
خوب	۵	۱۰/۶
متوسط	۲۱	۴۴/۷
نامطلوب	۲۱	۴۴/۷
جمع	۴۷	۱۰۰

منبع: بررسی محلی

از نظر فضای مورد نیاز، گرچه در تابستان به علت استفاده از فضای اتاقهای طبقه دوم و «تلاز» جهت خواب و استراحت مشکلی وجود ندارد، اما در زمستان به علت محدودیت اتاق قابل استفاده خانواده‌ها در تنگنا به سر می‌برند که از آن سخن گفته می‌شود.

۲- تأمین احتیاجات اساسی روانی:

همانطور که گفته شد، هر نفر یا حداکثر هر دو نفر باید یک اتاق در اختیار داشته باشند. دختران و پسران بزرگتر از 8 سال نباید دارای اتاق خواب مشترک باشند. از نظر روانشناسی کودکان بالاتر از 2 سال نباید در اتاق خواب پدر و مادر بخوابند اما در مساکن مورد بررسی، در فصل تابستان از نظر کمی فضای نسبتاً کافی برای خواب و استراحت وجود دارد اما در

پیشنهاد:

محیط زیست نامطلوب از عوامل مهم و مؤثر در تشدید مهاجرهای روستایی است که عواقب ناگواری دربر دارد. هیچ نوع توسعه متوازنی بدون توجه به تأمین نیازها و خواسته‌های جسمی و روانی مردم روستا حاصل نمی‌شود. در کشور ما بخش قابل توجهی از منابع درآمدی در اختیار دولت است. شایسته آن است که جهادخانه سازی با استفاده صحیح و صرفه جویانه از بخشی از این منابع ادامه یابد. در این مورد رعایت نکاتی در دو زمینه الزامی است:

اول: طراحی الگوی معماری مناسب با ویژگیهای اقلیمی و اقتصادی از طریق مشارکت مردمی و بررسی کارشناسانه با رعایت اصول فنی. بهتر است خانه‌ها یک طبقه بنا شوند، سرویسهای بهداشتی داشته باشند. فضای مسکونی از ضمایم تولیدی خانه مستقل گردد. به ضمایم تولیدی خانه‌ها با توجه به اقتصاد روستایی بهای لازم داده شود. پنجره‌ها و دربهای متحرک بیشتر شود تا در فصل تابستان امکان استفاده از فضای باز، ضمن کنترل ورود حشرات موجود باشد و نورگیری اتاقها تسهیل گردد.

دوم: تسهیلاتی جهت تأمین مسکن روستایی فراهم گردد. از تولید کنندگان مصالح ساختمانی و تولیدکنندگان مسکن روستایی حمایت منطقی به عمل آید. امر سنددار کردن خانه‌های روستایی بدون ضوابط دست و پاگیر اداری انجام گیرد. دست واسطه‌ها در توزیع مصالح ساختمانی کوتاه گردد. □

منابع و یادداشت:

- ۱- قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، اصل ۳۱.
 - ۲- اهلر واستیل، بهسازی شهر و روستا، ترجمه ناصر رازقی، جلد دوم، نشر جهاد دانشگاهی، تهران، سال ۱۳۵۹، صفحه ۱۷۶.
 - ۳- همان منبع.
 - ۴- همان منبع.
 - ۵- همان منبع.
 - ۶- talar.
 - ۷- tagar.
 - ۸- کاظم صادات اشکوری، «تأمین در مسکن مریو، گیلان نامه، ۲۰ مهر ۱۳۶۶ صفحه ۱۰۴».
 - ۹- اهلر واستیل، بهسازی شهر و روستا، صفحه ۲۹۱.
 - ۱۰- نسیم ایران منشی، «بررسی معماری بومی شمال ایران به منظور شناخت خصوصیات قابل استفاده برای مسکن روستایی»، مجموعه مقالات دومین سمینار سیاستهای توسعه مسکن در ایران، جلد اول، (تهران، وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۷۲، صفحه ۱۵۶، ۱۵۱).
 - ۱۱- حسن افراشته، «فقر روستایی، عوامل و راه حلها، مجموعه مقالات گردهمایی بررسی مسئله فقر و فقرزدایی»، جلد دوم، تهران، سازمان برنامه و بودجه، ۱۳۷۵، صفحه ۱۵۸، ۱۶۱. و نیز مراجعه شود به:
 - مسکن حداقل، وزارت مسکن و شهرسازی، تهران، ۱۳۷۰.
 - ب. لوتون، «جغرافیای سکونت، ترجمه محمد ظاهری، دانشگاه تربیت معلم تبریز، ۱۳۷۴».
 - کریمیان بربریزه، مسکن و معماری در جامعه روستایی گیلان، ترجمه علاءالدین گوشه گیر، نشر مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، تهران، ۱۳۷۰.
- از دوست مهربان آقای آشوبغ به خاطر زحماتی که در بازخوانی مقاله متحمل شداند، سپاسگزاری می‌نمایم.

سوزی راکاهش داده اما دو عیب عمده دارد: اول سروصدای بارندگی به دلیل باز بودن فضای «تلاز» مزاحمت ایجاد می‌کند. دوم آنکه حفاظت از گرمای تابستان و سرمای زمستان مشکل تر می‌گردد. پلکانهای چوبی شبیدار بدون حفاظ و «تلاز»های مرتفع احتمال پرت شدن افراد را افزایش می‌دهد. چنانکه در بیست سال اخیر، در نمونه مورد بررسی، دو مورد پرت شدن منجر به فوت، یک مورد منجر به معلول شدن فرد گزارش شده و فرد معلول هم اکنون زنده است. دو مورد کار شکسته‌بندی و زخمی شدن به بستری شدن در بیمارستان ختم شده و ۳۸ مورد زخمها و شکستگیهای سرپایی گزارش شده است.

نتیجه گیری:

از مقایسه شرایط موجود خانه‌های مورد مطالعه با موازین و شرایط مسکن مناسب چنین نتیجه گرفته می‌شود. مسکن موجود و معماری سنتی ناحیه روستایی پاکوهای غربی گیلان با نیازها و خواسته‌های جسمی، روانی، بهداشتی و سلامتی ساکنانش هماهنگی ندارد؛ امکان تنظیم دمای اتاق وجود ندارد. تپویه و نورگیری مسکن به خوبی صورت نمی‌گیرد. خانه‌ها فاقد فضای کافی برای استراحت در تابستان و زمستان است. تأسیسات بهداشتی در خانه‌ها وجود نداشته و خطر پرت شدن ساکنان از گوشه و زوایای خانه‌ها وجود دارد.

بنابراین سخنان به ظاهر دلنشینی که به دفاع و به نشانه حمایت معماری محلی و اعاده آن سر داده می‌شود، با واقعتهای موجود مطابقت ندارد. این نوع معماری در واقع سازشی اجباری با واقعتهای طبیعی و محدودیتهای اقتصادی و اجتماعی بوده است. ساکنان این نوع مسکن با گرفتاریهای روزمره دست و پنجه نرم می‌کنند. اما دوام و بقای این نوع مسکن به دو عامل بستگی دارد:

اول اینکه الگوی مناسبی از طرف مسئولان و مروجان برای خانه سازی ارائه نشده است. بعد از زلزله ۱۳۶۹ بنیاد مسکن در طراحی مسکن جدید تنها به مقاومت ساختمان در برابر زلزله توجه کرده و به کلاف بندی بتن آرمه‌ای عمودی و افقی خانه‌ها تأکید نمود. این امر که با توان اقتصادی مردم هماهنگی نداشت، به نتیجه نرسید. در صورتی که خانه‌های چوبی را می‌توان به سبکی بنا کرد که هم در مقابل زلزله مقاوم باشد و هم باینهازی اساسی زندگی ساکنان هماهنگی داشته باشد.

دومین عامل مهم، محدودیتهای اقتصادی است. گرانی مصالح ساختمانی، هزینه بالای چوب‌بری با توجه به تکنولوژی قدیمی آره موتوری و هزینه‌های یدکی و سوختی آن، با درآمدهای خانوار هماهنگی ندارد. ۸۵ درصد خانوارها دارای زمین کمتر از یک هکتار هستند. متوسط مساحت زمینهای خرخانوار ۲۶۰۰ مترمربع است که در بهترین شرایط موجود می‌تواند ۴۶۰ کیلو برنج سفید در سال تولید نمایند. ۴/۳ درصد از ساکنان که خانه‌های آجری بنا کرده‌اند، کسانی هستند که فرزندان در شهرهای بزرگ به کار مشغولند و هزینه بنای خانه رابه عهده گرفته‌اند. بنابراین در صورت رفع محدودیتهای اقتصادی و حمایتهای ترویجی و فنی، بومیان متمایل به تغییر و اصلاح این معماری می‌باشند.